

A szovjet tényező*

Ez a találó címmel megjelent kötet jóval többet mond, mint a tanulmány formájában kiadott szövegek együttese, így megérdemli a monografikus összeállítást a szovjet tanácsadók hazai szerepéről. Mindjárt kissé ki is kell igazítanom az alcímet, amelyben a tanácsadók pusztán magyarországi jelenlétéről van szó. Örömmel teszem, ugyanis a könyv első egyharmada a kelet-európai kitekintést, illetve a második világháború előtti előzményeket foglalja össze külföldi szak- és levéltári irodalom segítségével. A könyv a magyar történettudomány számára sok újdonságot rejt magában.

Meg kell említeni, hogy a nemzetközi kitekintés nem kis feladatot jelentett, hiszen korántsem lelhető fel az anyag angol és orosz nyelven, hanem lengyel, cseh és szlovák, bolgár, szerb-horvát, valamint német nyelven található meg a szakirodalom, s ezekkel mind meg kellett birkóznia a magányos kutatónak. (Szerencsére segítség is kínálkozott Gecsényi Lajos személyében, mint olvashatjuk az előszóban.)

Mindjárt az első fejezet inspirálóan hat az emberre. Az 1945 előtti előzményeket illetően Mongólia szovjet fennhatóság alá kerülését és a spanyol polgárháborús példát említi a szerző. El is rugaszkodom a szövegtől. Az előbbi a gyarmatosítással, az utóbbi a fegyveres segítséggel vagy más kifejezéssel, a beavatkozással van összefüggésben. Két markánsan eltérő hely-

* BARÁTH Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.

zet. A mongol minta kétségtelenül a kelet-európai lépéssorozatot távol-keleti előzményének számít, de érdekes párhuzamok adódnak a kapitalista gyarmatosítással, vagyis egy nép tőkés és államszocialista leigázásának összehasonlításával. A tőkés behatolás a katonai megszállást az adminisztratív, állami szerepvállalással egészíti ki, mi több az anyaállam helyi kolóniáinak kialakulása is megfigyelhető, nevezetesen az uralkodó rétegek pozícióinak, a kereskedelmi és az ipari-mezőgazdasági tulajdonosok és azok értelmiségi, rendőri-katonai csatlósainak státuszai megszerzéséről van szó. Ugyanakkor a kolonialisták szövetségest keresnek és találnak, szimbiózisban élnek a helyi komprádor burzsoáziával és ennek ideológiai-fegyveres rendfenntartó csoportjaival, az elnyomottakkal szemben. A gyarmatosítók meggyengülésével ez utóbbi motiválja aztán az elszakadást, a függetlenségi harcot, a második világháború után több helyen szocialista segítséggel.

A szovjet behatolás kapcsán fel kell tenni a kérdést, mi volt a funkciója? Az első lépcsőben a második világháború után a háborús veszteség kompenzálása, javak és munkaerő biztosítása; mindez hasonló volt a tőkés expanzió funkcióihoz. A második lépcsőben ennél még szigorúbb, mondhatni kiméretlenebb célok irányították a behatolást. A sztalinizáció egyet jelentett az egyneműsítéssel a militarizálás jegyében. Ekkor katonai, rendőri, politikai, gazdasági és kulturális eszközökkel egyaránt éltek, és nem véletlen, hogy ezekben az években volt a legnagyobb létszámú és a legkiterjedtebb az úgynevezett tanácsadók jelenléte. A tábor legjelentősebb országában, Lengyelországban például szinte az egész katonai vezetést át akarták venni a szovjetek. A modernizációs tendenciák itt is jelen vannak, csakhogy ebben a térségben nem a gazdaság részleges, hanem teljes átalakítása a célkitűzés. Változás következett be 1953, majd még inkább 1956 után. Egyrészt megindult az enyhülés, másrészt a desztalinizáció nyomán részlegesen lehetőség nyílt helyi variációk követésére, harmadrészt ennek következtében a befolyásolás más eszközei kerültek előtérbe. A nemzetközi uralkodó bürokrácia is differenciálódott. Nemzeti uralkodó osztály és értelmiség (komprádor bürokrácia) lépett a helyébe, és ez megnö-

velte a mozgásterületet. Ez egészült ki moszkvai és otthoni politikai kiképzéssel, de idevehetjük még a korabeli közös nyelv, az orosz általánossá tételét is. Ugyanakkor kialakultak az egyeztető intézmények és mechanizmusok, titkosszolgálatiak és diplomáciaiak, a Varsói Szerződés keretében katonai, az átalakuló, felduzzasztott KGST és a kétoldalú intézmények esetében gazdasági és tudományos, és az egyéb nemzetközi egyeztetések szinte felsorolhatatlan fórumrendszerei. Baráth Magdolna joggal beszél konszolidált kapcsolati hálóról, ami azonban itt-ott felfoszlik. A tanácsadók szerepe halványult, majd 1956 után majdnem teljesen átalakult. Ugyan nem tűnt el ennek ideológiai alapja, nevezetesen a legfejlettebb, már a kommunizmust építő, hatalmas erővel rendelkező szovjet társadalom és állam képe, de e mellett egyre inkább érvényesült az egyenrangúságon alapuló kooperáció mechanizmusa is. Ez pedig, még ha lassan is bontakozott ki, a szuverenitás előterbe kerülését jelentette. A szovjet kép gyökeres megváltozása a Gorbacsov-korszakra esik, amikor például nálunk – az MSZMP Politikai Bizottságának 1989. március 14-i határozatában – nyíltan deklarálták, hogy a Szovjetunió fejletlenebb, mint a kelet-európai szatellitországok, mi több súlyos válsággal küszködő birodalom. A korszak végére inkább nekünk kellett volna tanácsadókat küldeni Moszkvába, semmint fordítva. Ezzel szemben a tőkés országok folyamatosan megőrizték fölényüket még a függetlenségüket megszerző országokkal szemben is. (Tisztelet a kivételnek.)

Az egyenlőtlenségek kutatásának nemzetközi, mondhatni világméretű jelenségével állunk szemben, ennek része ez a munka, amihez értékes adalékokat nyújt a könyv a maga öszszehasonlítást motiváló látószögével.

Tanulságos a spanyol polgárháborús példa is. Ebben az esetben a nyílt szovjet beavatkozásra nemzetközi következményei és kockázata miatt nem volt lehetőség, így pro forma kettévált a Kominternen keresztül zajló és a direkt moszkvai segítségnyújtás. Előbbi a nemzetközi brigádok szervezésével, utóbbi a fegyverszállítások és azok kezelői, valamint a katonai tanácsadók fedett átdobásával volt egyenlő. A második világháborús eset annyiban különbözött a spanyoltól, hogy nem volt szükség a

rejtett szerepvállalásra sem a jugoszláv partizánhadsereg, sem a bolgár reguláris erők esetében. Egészen más a harcoló csapatoknál az együttműködés a szövetségesekkel, ugyanakkor más a békés körülmények közötti idegen jelenlét. A szakirodalom szerint a lengyelek esetében figyelhető meg, hogy a Szovjetunió nem vonta vissza az összes emberét a hadseregből, hanem egyes fontos beosztásokban ott maradt a létszám harminc százaléka még 1946-ban is. Feltételezhetően a jugoszlávoknál nem vagy alig maradt szovjet tanácsadó, a bolgároknál nem tudható, hányan voltak szovjetek. A spanyolországi mindenekelőtt a kifejezetten háborús, katonai beavatkozásra példa, jellemzője a fegyver- és más nyersanyagszállítás, illetve a bonyolultabb – például repülő, harckocsi – harci felszereléseket kezelő személyzet biztosítása, és a tisztek exportja. Feltételezhetően ebből a szempontból nem is igen különbözött a világ más táján alkalmazott megoldásoktól.

Érdemes megemlíteni az úgynevezett partizániskolákat, ahol nem egyszerűen katonai kiképzés folyt, hanem ideológiai-politikai ismereteket is átadtak, egész egyszerűen pártiskolák voltak, ahol a hadifoglyokból jövő pártapparátustagokat „neveltek ki”. Magyarország esetében meglehetősen szerény katonai eredménnyel, ugyanakkor annál inkább hatásos volt ez politikai értelemben. Ezek a táborok a hazai kommunista pártiskolák elődeinek voltak tekinthetőek, de a szovjet iskolák mintáit követték. Hozzá kell tenni, hogy a magyar partizániskolákban a politikai okítást emigráns magyar kommunisták végezték, de a parancsnokságot a szovjetek látták el. Az ezekben tanuló tipikus példája Kossa István, aki a krasznogorszki antifasiszta tábor „hallgatója”, majd a juzsai iskola oktatója volt, és politikai munkára dobták át a fronton, majd 1945–1948 között a Szakszervezeti Tanács főtítkára lett.

A szovjetek által megszállt német területek, és Jugoszlávia speciális helyzetben voltak. Előbbinél nem jött létre a szuverén német állam, így azt szovjetek pótolták, utóbbinál a szovjetekkel való konfliktus egyik kulcsmozzanata épp a tanácsadókkal való nézeteltérés lett. A többi országban a kommunista pártok kéréseit mindenekelőtt gazdasági szakértői szükséglet moti-

valta, eleinte csak gazdaságpolitikai, irányítási képességeik növelése, később az ismeretlen tervgazdasági technológia felé való mozgás miatt. Ezekben az országokban ugyanis alig volt sejtelmük a kommunistáknak arról, hogyan kell bevezetni és működtetni a piacmentes, irányított gazdasági szisztémát.

Baráth Magdolna az 1945–1948 közötti korszakot elkülöníti az ezt követő évektől, 1948 végének, 1949 elejének hónapjait fordulópontnak tekinti a tanácsadói rendszer kialakulásának folyamatában, nevezetesen innen kezdve beszélhetünk állandósulásról.

Itt kell kitérnem arra a Terror Háza Múzeum szovjet tanácsadók termével kapcsolatban a monográfia bevezetőjében szereplő bírálatra, amelyben a szerző meglehetősen eufemisztikus megfogalmazása szerint „nem arról volt szó”, hogy az 1945–1950-es évek esetén a magyar politikai elit fölött a szovjetek által ideküldött tanácsadók álltak, és már 1945-ben megszállták Magyarországot. Sem jelenlétük, sem befolyásuk nem volt jelentős, és végképp abszurd a szakértők általi megszállás kifejezés használata. Az eufemizmust tehát a „nem elég árnyalt” kifejezésre értem, ami helyett a „vaskos tévedés” volna pontos.

A könyvben ezt követi a koncepciós perek időszaka és az állambiztonsági tanácsadók intenzív offenzívája a kelet-európai országokban. Ezt a Jugoszlávia-ellenes hidegháborús hadviselés okozta a határországokban, és a szovjet legfelsőbb vezetés, személy szerint Sztálin irányításával zajlott le. Csehszlovákiában és Lengyelországban más ürügyet találtak, illetve azt is megtudjuk, hogy a lengyelek addig húzták-halasztották a Gomulka elleni pert, amíg Sztálin meg nem halt, így ő megmenekült. Az egyes országokhoz a szovjet ágenseket az SZKP Politikai Bizottsága nevezte ki, illetve váltotta le, helyenként a PB egyes tagjai személyesen irányították őket, hacsaknem közvetlenül Sztálin. Olykor nem lehetett tudni, mit csinál a jobb kéz, és mit a bal. Erre jellemző magyar vonatkozású eset volt, amikor Pálffy György altábornagyról, honvédelmi miniszterhelyettesről 1949. júliusi letartóztatása után derült ki, hogy a szovjet katonai hírszerzés ügynöke.

Fontos adalék, hogy az 1951. január 9–12-i moszkvai csúcstalálkozóra vonatkozóan most már nem pusztán Rákosi Mátyás memoárjára hagyatkozhatunk, hanem szovjet szerzők tolmácsolásában arra is, hogy milyen hadigazdasági fejlesztési igénnyel léptek fel a szovjetek. Az ötvenhárom új hadiüzem és kilencvenkét hadiipari vállalat követelménye megdöbbentő adat például a lengyelekkel szemben. Érdeemes lenne a jegyzőkönyvet magyar nyelven publikálni, hiszen a térség jellegzetes és nagy horderejű dokumentuma.

A könyv nagyobb része természetesen a magyar esetet taglalja. Fontos a Vörös Hadsereg kötelékében tartózkodó kémelhárító, felderítő intézmények és más ágensek, parancsnokok, beosztottak, valamint a SZEB kötelékében jelen levő mintegy hétszázötven szovjet ellenőrző személy megkülönböztetése a későbbi tanácsadóktól. Az első két csoport nem magyar kötelékben állt, ők a magyar hatóságokkal szembenálló képviselők, azoknak partnerei. Formálisan nem voltak fölrendeltjei a magyaroknak, bár a kötelezettségek, és a hadsereg esetében a győztes erőfölénye hierarchikus viszonyt eredményezhetett. Mindenképp idegen tényezők, a szövetséges hatalmak képviselői. A SZEB ráadásul két ország közötti írásos, vagyis a fegyverszüneti megállapodás alapján tevékenykedett. Emellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alapszabályzata rögzítette a „politikai tanácsadó” intézményét, ezenkívül volt egy sor szakértője, de ezek a feladatkörök egy szuverén szervezet munkamegosztására vonatkoztak.

Egészen más volt a helyzetük az 1949-ben megjelenő tanácsadóknak. Ezeket magyarok, illetve kelet-európaiak kérték, és a hazai intézményekben vagy intézményekhez telepítve alkalmazták őket. Az ötvenes években elszaporodó tanácsadók és a szakértők közötti pontos megkülönböztetést már a monográfia bevezetője tisztázza. Kérdés, hogy mikor érkezik az első tanácsadó Magyarországra. Az első félig-meddig tanácsadónak tekinthető személy egy Orlov nevű civil ruhás GPU-tiszt lehetett, aki az Andrássy út 60.-ba volt beosztva mint összekötő. Ekkor azonban még együttműködés volt a magyar és szovjet szervek között.

A szerző leírja, hogy Rákosi sokat panaszkodott káderhiányra. Igyekezett a sokszor évtizedek óta a Szovjetunióban tartózkodó magyar emigránsokat hazahozni, akik nyilvánvalóan szovjet állampolgárságot kaptak. Ez részben sikerült is. A kommunista pártot erősítették, idehaza munkát, beosztást kaptak, de nem tekintjük őket szovjetszakértőknek, hanem hazatelepülőknek. Más a helyzet például Varga Jenővel, akit nem engedtek visszatelepülni, csak vendégként jött Budapestre, előadásokat tartott, de nem nyilvános formában is készített javaslatokat hazai elvtársainak, továbbá levelezésben állt Rákosival, leírta véleményét gazdasági és politikai kérdésekben. Kérdés, hogy Vargát tekinthetjük-e a kommunista párt egyik szovjet tanácsadójának? Hangsúlyozom azonban, hogy a kommunista párté volt, és ez rendben is van, hiszen ilyen, mi több nem is magyar véleményező volt a pártok mellett, talán a kormány közelében is. Egészen más volt, amikor hivatalos állami státuszokban alkalmaztak szovjet állampolgárokat, még akkor is, ha nem döntéshozó állásokban. (Más minőség a német és lengyel tengely, ahol ilyen helyekre is állítottak szovjetekeket.) A könyv szerint Rákositól az első magyar kérés 1948. november 4-ét követően ment el a Szovjetunióba, ami 1949. július elején teljesült. Ezután megnyíltak a zsilipek. Ez a könyv legterjedelmesebb része, és itt mutatkozik meg leginkább a történelmi türelem és kitartás.

A majd minden területen jelen lévő tanácsadók használtak-e az országnak, vagy sem? Azt nem lehet a tanácsadók nyakába varrni, hogy a vezetők mindenben parancsra követték vagy belső meggyőződésből utánozták a példakép Szovjetuniót, ennek megfelelően a régi szakembergárda igen sok tagját félreállították. Baráth Magdolna az Országos Tervhivatalt említi egyik példaként. Itt bizonyos V. K. Bacsin valamennyi kollégiumi ülésen, illetve olykor a főosztályvezetők tanácskozásán is részt vett, és hozzá is szólt, jelentett Kiszeljov nagykövetnek. Tanáccsal látta el a Moszkvába a Goszplanba, vagyis a szovjet tervhivatalba látogató magyar küldöttséget. Hozzá kell tennem, hogy Vas Zoltán *Betiltott könyvemben* pozitív emlékeket idéz fel az általa csak szakértőként emlegetett szovjetről. Emellett

1949-ben a szovjet hivatal odakinn még előadásokat is tartott a magyaroknak, és mindezek nyomán „ügyszólván teljesen gépi-esen átvettük az ekkor már közel két évtizedes szovjet tervezési rendszert” (94.). Ez az önkritikus rész helytálló, ha eszünkbe jut a reform egyik fő kifogása a túlcentralizált, mindent előíró tervezésről. Ettől függetlenül igaz, hogy a tanácsadók részben betöltötték a hiányt, és olykor-olykor még hasznosan is tevékenykedtek. (Például a metró építésénél, a textiliparban, vagy a Dunai Vasmű létrehozásánál.) Máskor tökéletes melléfogás volt a nem kis költséggel járó alkalmazásuk. Ilyen volt a gyapottermesztés elősegítésére hivatott „szakértő”.

Végül ki kell emelni a kötet azon megállapítását, hogy a változás – tulajdonképpen az egész régióban – nem Sztálin halálával, hanem 1956-tal következett be. Ekkor változott meg a tanácsadók szerepe, és váltak „szakértővé”, hogy ezzel a leegyszerűsítő hasonlattal éljek. Ennek magyarázata túlnó a kötet tárgyán, és beható vizsgálatot követel. KGST-történeti ismereteim okán azt a feltételezést fogalmaznám meg, hogy a hruscsovi vezetés a lengyel és a magyar válság okán változtatott politikai és gazdaságpolitikai stratégiáján, és jobban alkalmazkodott az egyes országok nemzeti sajátosságaihoz, erőfölényét, gazdasági potenciálját a munkamegosztásra összpontosította.

Külön meg kell említeni, hogy a könyv kiegészül öt fontos és alapvető, ezen belül három orosz levéltári dokumentummal, két névsorral, rövidítések jegyzékével és névmutatóval.

A kötet magas szakmai színvonala, nemzetközi áttekintése révén több mint a hazai szovjet korszak egy fontos vetületének mélyreható elemzése. Inspirálója a Szovjetunió és csatlós államai kapcsolattörténetének, tágabban a 20. század egyenlőtlenségei kutatásának, annak a sajátos helyzet megértésének, hogy a tőkés centrumországok mellett miként sikerült egy periferikus birodalomnak befolyási övezetében tartania fejlettebb országokat majdnem fél évszázadon át.

Séták a német múltfeldolgozás műhelyeiben*

Vergangenheitsbewältigung – nem tartozik a legegyszerűbb német szavak közé, mégis világszerte sokan megtanultuk. A német „múltfeldolgozás” sokszor hivatkozott, sokszor csodált példává vált nem csupán a történészek, de a történelem iránt érdeklődők, és általában a média számára is. 2007 óta külön lexikonja is van.¹ Hivatkozási alap, origó – olyan etikai norma, amelyet minden saját múltjával szembenézni akaró (vagy szembenézni *kénytelen*) társadalom követendő példaként tűzhet maga elé – márpedig melyik az a társadalom, amelynek szekrényeiben ne rejtőznének a múltból ott maradt politikai csontvázak? Különösen itt, Kelet-Európában, ahol a posztszovjet *Vergangenheitsbewältigung* dívik – a maga sajátos módján hatalmi alapon meghatározva a diskurzus tereit és irányait, egyben pedig relativizálva, a diszkurzív margóra szorítva a sztálinizmust és posztsztálinizmust megelőző korszakra irányuló múltfeldolgozást. De említhetnénk más példákat is: Dél-Afrikát például (amellyel az interjúalanyok közül Jürgen Zimmer foglalkozik részletesebben), vagy éppen Latin-Amerikát, ahol a diktatúrák bukása utáni múltfeldolgozás több országban is komoly társadalmi szerepet kapott az új nemzeti identitások

* LACZÓ Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2016.

¹ Torben FISCHER–Matthias N. LORENZ (Hrsg.): *Lexikon der »Vergangenheitsbewältigung« in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2007.

kikovácsolásában (és egyben komoly társadalmi feszültségek forrása is mind a mai napig).

Kétségtelen: a német társadalom (és nem utolsósorban a németországi történettudomány) igen messzire jutott a múlt (egy igen rettenetes múlt) feltárásában, ami – emlékezzünk George Santayana közhelyé idézett megjegyzésére, miszerint „akik elfelejtik a múltat, arra ítéltetnek, hogy megismételjék azt” – egy új Németország előfeltételének látszott. A műltfeldolgozás széles körű társadalmi projektté vált, kiterjedt intézményrendszert kapott, és olyan mértékben szervesült a német közgondolkodásban, hogy – egészen a legutóbbi időkig – lényegében megkérdőjelezhetetlen kategorikus imperatívuszokat fogalmazott meg.

Ha az ember távolabbról, kicsit hunyorítva nézi, ezt az összképet kapja, és mivel ez az összkép nagyjából megfelel az elvárásainknak, amit egy példával szemben támasztunk, hajlamosak vagyunk nem változtatni a fókuszon. *„A német közelmúlt tudományos és társadalmi feldolgozása világszerte komoly presztízsnak örvend. A német műltfeldolgozás egyesek szerint modellértékű”* – olvasható a tárgyalt mű hátsó borítóján.

Am Laczó Ferenc kötetében élesebbre állította a képet, és közelebb lép, sőt magába a képbe lép be: a „műltfeldolgozás” alakítóival, formálóival készített nagyinterjúkat. Olyan német történészekkel, akiknek nem csupán szakterületük a náci Németország és a holokauszt, hanem legtöbbjük a műltfeldolgozás valamely emblemikus intézményében dolgozik, azt vezeti: Norbert Frei a 20. Századi Történelem Jénai Központjának igazgatója, Frank Bajohr a Jelenkorkutató Intézet Holokauszt Tanulmányok Központjának igazgatója, Raphael Gross a Simon Dubnow Intézet igazgatója, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója. Vagyis olyan szakemberekről, tudósokról van szó, akik a tudományos kutatások mellett (azokkal párhuzamosan, vagy éppen azokon túl, nézőpont kérdése) annak az átfogó narratív térnek is aktív alakítói, amely mindmáig a háború utáni német történeti identitás gerincét képezi.

Laczó kérdéseivel ügyesen irányítja interjúalanyait, és így egyszerre kapunk rövid, de sokszor igen informatív pályaké-

peket, némi intézménytörténetet, történetfilozófiát, betekintést kutatási eredményekbe, vitákat és azok recepcióit – a kirajzoló kép pedig természetesen sokkal összetettebb, mint amire preconcepciózusan számítottunk.

A történészek szocializációja, egyáltalán az a kérdés, hogy a különböző generációkhoz tartozó, eltérő családi és kulturális háttérű egyetemistákat mi fordította annak idején a történettudomány, és azon belül kiemelten a Harmadik Birodalom kutatása felé, igen érdekes képet ad a háború utáni német történeti tudat fő narratíváinak korszakolásáról. Eddig is tudhattuk, nem volt ez olyan egységes, egyértelmű folyamat, mint amilyennek retrospektíve hajlamos tekinteni magát, és mai, kissé monolit önreprezentációja néha delejes hatással van a külső szemlélőre is, ám a kötet olvasása közben mélyebben belelátunk ennek rétegeibe.

Az interjúkból kibontakozó képek rávilágítanak ennek a folyamatnak az etapjaira, és azok nem feltétlenül egy lineáris, pusztán kronológiai fejlődés eredményei. Sőt. Fontos szempont, hogy ha „német múltfeldolgozásról” beszélünk, akkor ne csupán az NSZK ebbéli fejlődésére gondoljunk (bár kétségtelen, hogy a német újraegyesítés valójában az NDK megszűnését, NSZK-sodását jelentette, és nem valamiféle konvergenciát a két államalakulat között), hanem az NDK örökségére is – különösen annak fényében, hogy ezáltal a posztszovjet Vergangenheitsbewältigung is bekerül a diskurzusba, sajátos viszonyítási alappá válik. *„Száz interjú után kifakadtunk, és a legfontosabb hivatalos NDK-s kapcsolatunknak megmondtuk, hogy megvezetve érezzük magunkat: mintha valamit titokban tartanának előttünk, amiről nyilvánosan állandóan megemlékeznek, a társadalomban kámforrá válik! Látni akartunk egy igazi antifasisztát! Erre bemutattak nekünk egy hivatalosat”* (43. o.) – emlékezik az oral historyt kutató Lutz Niethammer egy 1987-es NDK-beli kutatóútjára, ahol – állami engedéllyel – munkásokkal készítették a náci korszakra vonatkozó életútinterjúkat. Az NDK centralizált emlékezetében az antifasizmus állami monopólium volt, és ez a monopólium – a „jó oldal” kétes narratívája – mintegy automatikusan terjedt ki az állam polgáira is.

Nem kevésbé érdekes a generációs etapok kérdése, ami egyrészt összefügg a történészek szocializációjával, másrészt – és ez nem kevésbé fontos, ha nem fontosabb – Németország (praktikusan az NSZK) háború utáni gazdasági és politikai fejlődésével. Ez határozta meg a kutatások irányát csakúgy, mint a módszertant, sőt a mögöttes történetfilozófiát – hogy mit tekintettek a történészek kutatatandó (vagy éppen absztrakt módon meghatározandó és megítélendő) problémának, és kutatásaik (illetve értékeléseik) milyen helyet kaptak a társadalmi tudatban. Mindez közhelynek látszik, mégis kifejezetten érdekes, hiszen olyan folyamatba látunk bele, amely a magyarországi történettudomány számára jórészt az elvégzendő feladatok listáján van. Dióhéjban: az adenaueri „nácitlanítás” röpke (és meglehetősen korlátozott hatékonyságú) évei után az 1950-es éveket alapvetően az áldozati narratíva uralta. A hidegháborúban Németország új szerepet kapott a nyugati szövetségi rendszerben, és a hidegháború magával hozta a „hideg amnesziát”, ahogy Jörg Friedrich 1984-es könyvében² nevezte – az igazi „nagyvadak” kivételével a náci múlt, a kooperáció és a kollaboráció különféle fokozatai a német újjáépítésben vállalt új szereppel megválthatóvá váltak. Az ehhez kapcsolódó áldozati szerep (tulajdonképpen szinte mindenki a náciizmus áldozata volt) ehhez tökéletesen illeszkedett – az igazolóbizottságok előtt a német polgárok körkörösén bizonyították egymásról, hogy tulajdonképpen nem voltak nácik. Az áldozati szerep és a konstruktív megbocsátás együttesen hozta létre a „hallgatás” falait, amelyek társadalmi szinten külsődlegessé, pusztá gesztusokká tették a német állam emlékezetmunkáját (ami elsődlegesen nem a német társadalom sajátos amnéziáját akarta feloldani, hanem a nemzetközi közösségnek küldött jelzések sorozata volt).

Ez a trend csupán az 1960-as évek végén tört meg, és lényegében a ’68-as generáció”, vagyis a háború után született első nemzedék színre lépésével fordult át a szülőknek, nagyszülőknek, tanároknak, professzoroknak feltett kérdésbe: „hol voltatok akkor?”, bár az új vizsgálatok már az 1960-as évek ele-

²Jörg FRIEDRICH: *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1984.

jén megindultak. (Peter Weiss híres, óriási botrányokat kavaró darabja, A vizsgálat [*Die Ermittlung*] az 1963 és 1965 között folyó frankfurti *Auschwitzprozess* anyagaira és rémes élményére épül.) Ekkor indult meg igazán a levéltári anyagok kutatása (ebben nagy szerepe volt a kötetben sokszor említett Martin Broszatnak, aki 1926-ban született, és 1944-ben, egyetemista-ként belépett az NSDAP-be – éppen ez az élménye vitte rá, hogy egész életében azt kutassa, hogy – ahogy Ian Kershaw írja – „miként süllyedtek a németek ebbe a barbárságba”). A levéltári anyagok, a bűnösök, majd az intézmények szerepének vizsgálata új vizsgálatokat és új szintéziseket eredményezett. Mikor 1970-ben Willy Brandt kancellár térdet hajtott a varsói gettólázadás mártírjainak emlékműve előtt, az már az új műltfeldolgozási etap (és az új emlékezetpolitika) nyitánya volt, amely tulajdonképpen mindmáig tart. Ennek lényege a korábbi „elhallgatással” ellentétben a „szembenézés”: a nagy port felvert, nemzetközivé szélesedő 1986–1989-es *Historikerstreit*³ óta ezt az ívet akár töretlennek is nevezhetnénk. Sokáig igen eredményesnek is tűnt, bár limitjeit – a kollektív emlékezet és annak

³ A *Historikerstreit* (történešzvíta) 1986 nyarán robbant ki, mikor a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* közölte Ernst Nolte *Die Vergangenheit, die nicht vergehen will* (Műlt, amely nem akar elműlni) című írását. Nolte ebben azt a tēzist képviselte, hogy a náci terror (és így a holokauszt) tulajdonképpen „csak” a sztálini terrorra adott válasz, afféle önvédelem volt. Nolte szerint „végre pontot kell tenni” az addigi morális diskurzus végére, és szakítani a holokauszt egyediségének dogmájával. Nolte – és a hozzá csatlakozó „konzervatív” történészek (így Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand, vagy éppen Kohl kancellár tanácsadója, Michael Stürmer) azt vallották, hogy új alapokon kell (újra)építeni a német identitást, és „ki kell lépni Hitler árnyékából”, leszámolni a bűnösség narratívájával. Noltéval szemben Jürgen Habermas írta az első cikket, majd a – sokszor személyes vagdalkozásig is fajuló – vitába sokan becsatlakoztak, így a filozófus Micha Brumlik, vagy a történész Hans Mommsen. Habermas elutasította, hogy Nolte egy sikra hozza a sztálini terrort és a náci genocidumot, és úgy látta, hogy a „konzervatívok” által elképzelt új német identitás Németország 1945 utáni „nyugati”, alkotmányos fordulatanak a megtagadása lenne. A „konzervatívok” leginkább a *FAZ*, ellenfeleik pedig a hamburgi *Die Zeit* lapjain fejtették ki véleményűket. A vita egészen 1989-ig elhűzódott (majd nemzetközi szinten is kiűjult 1997-ben, mikor Stéphane Courtois szerkesztésében megjelent az igen ellentmondásos *A kommunizmus fekete könyve*, és 2000-ben Németországban, mikor Nolte életművéért megkapta a CDU-hoz kötődő Konrad Adenauer-díjat.)

egyéni feldolgozása közötti szakadékokat például, amiről Aleida Assmann ír 2006-os tanulmányában⁴ – jól mutatja a 2002-ben megjelent *Opa war kein Nazi* (Nagypapa nem volt náci) című interjúkötet.⁵ Ebből kiderül: az ezredforduló fiataljai – 1968-as szüleikkel ellentétben – immár nem egy elhallgatott múltra kérdeznek rá saját személyes családi történeteikben, hanem egy kanonizált múltképről fosztják le saját családi vonatkozásait; vagyis elfogadják az elutasítás kánonját, és az így keletkező kognitív diszsonanciát kreatív módon felépített személyes terükre (családi előtörténetükre) igazítják.

Laczó interjúalanyai alapvetően erről az időszakról, az 1980-as évektől máig terjedő időszakról beszélnek. Arról, hogy hogyan terjedt ki a kezdeti, a konkrét bűnösök feltárását szolgáló levéltári kutatás a náci rendszer megértésének, feldolgozásának igényévé. A kutatást akadályozó tabukról, a holokauszt egyediségéről és összevethetőségéről. A szemlélet változásáról, ahogy az etikai-ideológiai általánosításoktól a történészek eljutottak a konkrét, a náci Németországot különféle kontextusokba helyező kutatásokig. „[...] absztrakt rendszerviták – melyek résztvevői a gazdaság vagy a politika elsőbbségét még az általánosságok szintjén próbálták bizonygatni – szerencsére nincsenek már divatban. A kutatások hallatlanul konkretizálódtak” – fogalmazta meg az „árjásítást” kutató Franz Bajohr a kötet egyik kulcsmondatát (130–131. o.).

A kontextusok természetesen sokrétűek, időben és térben is kiterjedtek: a kutatók új generációja számára a náci Németország és a holokauszt nem egyediségében, hanem beágyazottságában fontos – tágabb időkeretben, nemzetközi összefüggéseiben, analógiáiban – igen érdekes, az 1930-as éveknek államkapitalizmus-vitáit felidéző közelítés Kiran Klaus Patelé, aki a roosevelti *New Deal* és a náci gazdaság- és államszervezet párhuzamait kutatja –, vagy éppen klónjaiban és

⁴ Aleida ASSMANN: Memory, Individual and Collective. In: Robert E. GOODIN–Charles TILLY (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 210–224.

⁵ Harald WELZER–Karoline TSCHUGGNALL–Sabine MOLLER: „*Opa war kein Nazi*”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis (Die Zeit des Nationalsozialismus)*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2002.

nácizmus-exportjában. Az emlékezetkánon történelmen kívüliségével szemben – pontosabban annak kiegészítőjeként – a nácizmus történeti tárgyként válik tudományosan kutathatóvá, az absztrakt (etikai, ideológiai, politikai stb.) rendszerviták (látunk ilyeneket mostanában Magyarországon is, sok hozadékuk nem volt) mellett hogyan „konkretizálódnak” a kutatások, hogy azután e konkrét eredmények alapján akár a rendszerviták is egy magasabb, alaposabban okadatolt szinten folytatódhassanak.

A könyv hosszú, a recenzió rövid. A 11 interjúalany – álljon itt a nevük: Frank Bajohr, Michael Brenner, Norbert Frei, Christian Gerlach, Raphael Gross, Volkhard Knigge, Lutz Niethammer, Kiran Klaus Patel, Dieter Pohl, Dan Stone és Jürgen Zimmerer – rengeteg dolgot elmond életútjáról, a történeti kutatások és a Vergangenheitsbewältigung és az emlékezetpolitika intézményeiről, alakulásáról, viszonyáról. A kérdezőt és a válaszadókat egyaránt dicséri, hogy kifejezetten olvasmányos, néha sodró lendületű szöveget kapunk – a kutatás, a történelem iránti lelkesedés átsüt a sorokon. A módszertani sokszínűség, az egy-mással is vitatkozó narratívák.

A kép, amit a Vergangenheitsbewältigungról távolról és kívülről alkottunk („*a német–magyar kapcsolatok e téren jelenleg meglepően lazák, holott a politikai radikalizmus és a fizikai erőszak, a közép-európai zsidóság és a holokauszt története közös témák*” – olvasható a kötet hátoldalán), igen impresszív volt. Közelebbről nézve még izgalmasabbá vált. Van mit behozni Magyarországon is, ahol a múltfeldolgozás jobbára még ma is (sőt, egyre inkább) politikai, hatalmi játszma. Végezetül álljon itt a szerző szándéknyilatkozata, mást én sem igen tudnék kívánni: „*A kötetet abban a reményben ajánlom a magyar olvasóközönség figyelmébe, hogy beszélgetései nemcsak a német múltfeldolgozás mélyebb megértéséhez és reálisabb értékeléséhez járulnak hozzá, de talán a hazai dilemmák átgondolásához is segítséget nyújtanak majd.*”

Az első világháború traumái itthon és a fronton *

2014-től fogva a világ számos országában emlékeznek meg az első világháború kitörésének százéves évfordulójáról és a világháborús eseményekről. Ebből az alkalomból hazai és nemzetközi viszonylatban is jelentős kutatási eredmények születtek, és a következő években még számtalan publikáció láthat napvilágot. Ezek összegzése külön feladat lesz a historiográfiával foglalkozó történészek számára. Völgyesi Zoltán *Harctértől a hátszágig* című kismonográfiája a fenti kutatási eredmények közé sorolható, melyet levéltári források képi dokumentumaival egészít ki. A könyv tehát nem klasszikus értelemben vett forráskiadás, hanem az újabb kutatások során előkerült források feldolgozása. A szerző szerint a világháború gazdaság- és társadalomtörténete elhanyagolt témának számít(ott) a hazai történetírásban, jóllehet gyökeres gazdasági és társadalmi változásokat hozott a részt vevő országok számára. A témában járatos olvasónak úgy tűnhet, hogy az első világháborúról sok mindent tudunk. A szerzővel ugyanakkor egyetérthetünk abban, hogy a katonai eseménytörténet és a nemzetközi politikai összefüggések ismeretén túl a nagy háború hatásainak mélyreható vizsgálata igazán csak a közelmúltban kezdődött meg.

A kötet első fejezete alapvetően politikatörténeti, diplomáciai és hadtörténelmi kérdésekkel foglalkozik, és eddigi történelmi

* VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. L'Harmattan Kiadó–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2016. 243 oldal.

ismereteinkhez nem tesz hozzá újat. A szerző célja nem más volt, mint politikatörténeti keretet adni a téma bemutatásához. A hírhedt szarajevói merényletet részletező alfejezet, amely „in medias res” indítással kezdi a világháború gyűjtőpontjaként ismert eseménynek a bemutatását, a következő alfejezettel talán szorosabb egységet képezhetett volna. A két alfejezet között tehát lényeges tartalmi átfedés található, amit csak a merénylet következményeinek bemutatása egészít ki. Mindazonáltal Völgyesi Zoltán olyan kérdéseket feszeget, mint hogy mi volt a merénylők valódi motivációja, és mi indokolta a terrorcselekmény időzítését. A terroristák tényleges indíttatásáról az eddigi kutatások már részletes válaszokat adtak. Ezek között elsősorban a nagyszerb nacionalizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni hegemoniára törekvő politikája említhető. Arra azonban az olvasó nem talál választ, hogy az elterjedt és gyakran olvasható magyarázatot – miszerint a boszniai hadgyakorlatra a középkori szerb királyság törökök elleni vereségének gyásznapján került sor, és ezt a szerbek megalázónak tartották – milyen korábbi kutatások támasztották alá, és mi vezetett oda, hogy ez a köztudatban mélyen meggyökeresedett.¹ Mindez azért is lényeges, mivel a szerző szerint a Ferenc Ferdinánd főherceg elleni merényletben sem Gavriilo Principet, sem Nedeljko Čabrinovićot nem befolyásolta az évforduló.

Völgyesi Zoltán az alfejezetekben végighalad az általa fontosnak tartott kérdéseken. Ezek közé tartozik a Monarchia hadereje és a hadsereg mozgósítása, valamint kitér Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke szerbiai hadjárat során elkövetett hibáinak felsorolására. Fontosságuk ellenére az alfejezetek igen rövidre sikerültek. Azonban a szerző olvasmányosan adja át a közismert tényeket, szűkszavúságának oka a téma feldolgozottságában kereshető. A Monarchia hadicéljainak és haderejének a bemutatását mindössze négy oldalon olvashatjuk, pedig a tömeghadseregek „világméretű” bevetésével összefüggésben a recenzius szívesen olvasott volna arról,

¹ Az első rigómezei csatára 1389. június 15-én került sor a szerb csapatok és az I. Murád szultán vezette oszmán hadsereg között. A Gergely-naptár alapján a csata időpontjának június 28-át tekintik.

hogy az ipari forradalom okozta műszaki-haditechnikai fejlődés miként (re)formálta meg a központi hatalmak hadseregeit, vagy, túl az általános megállapításokon, a Monarchia hadserege miben és mennyiben maradt el a rivális nagyhatalmaknál tapasztalt fejlődéstől. A császári és királyi hadsereg mozgósításban és taktikai vezetésben elkövetett hibái rövid időn belül megbosszulták magukat, és hozzájárultak ahhoz, hogy a Monarchia hadserege Szerbiában nem tudott gyors erőfölényt kiharcolni. Völgyesi a mozgósítás kapcsán kitér a 38 és 42 éves korosztályok – ahogy fogalmaz: *évjáratainak* – bevonultatására. A megfogalmazást személyek születési időpontjának közlésekor általában nem szoktuk használni, a szerző itt mégis elfogadhatóan teszi. Ugyanis – azontúl, hogy a mozgósítási plakátokon hibásan, a behívandó korosztályok között ez a korosztály jelent meg – nagyon jól rámutat, hogy a tömeghadseregek korában az „emberanyag” „kiállítása” és az elesett katonák „pótlása” állt a középpontban, akiket ténylegesen is „évjáratuk” szerint különböztettek meg. Völgyesi kiválóan mutatja be Conrad von Hötzendorf személyiségét és szerepét az elkövetett katonai baklövésekben, aki már 1914 előtt többször sürgette Szerbia katonai úton történő „megleckéztetését”. Végeredményben a legnagyobb dilemmát az osztrák katonai vezetés számára az okozta, hogy a Szerbia elleni mozgósítást követően miként kerülhető el a kétfrontos háború Oroszország irányában is. Könyvében a szerző körüljárja ennek a súlyos kérdésnek a problematikáját. Azonban talán bővebb kifejtést igényelt volna a korabeli háborús lelkesedés pszichikai hátterének és valóságtartalmának a bemutatása is, amit amúgy erősen támogatott a propaganda, és amelyről a szerző dokumentumokat is közzétesz. Hasonló az érzése a recenzensnek az úgynevezett „kivételes törvények” ismertetése kapcsán, amely mindössze egy oldalban nyert bemutatást. Ennek lényege éppen az volt, hogy a kormány a háború időszakára teljhatalmat kapott az élet szinte minden területét érintő intézkedésekre (például a sajtószabadság korlátozására), de még az egyházakat is arra buzdította, hogy a front és a hátsó ország ellátása érdekében a lakosság szabad- és ünnepnapokon dolgozzon. A vasárnap felhasználásának célja nyilvánvalóan az

volt, hogy csökkentsék a hirtelen fellépő munkáshiány (hadi) ipari termelésben jelentkező negatív gazdasági hatásait.

A szerző ezt követően Doberdó és Isonzó kiragadott példáján keresztül bemutatja a háború egyik legvéresebb helyszínét jelentő harcokat. Völgyesi megkérdőjelezi az olaszok katonai virtusát, és a háborúra való „legendás felkészületlenségüket” emeli ki. Mindez azért is cáfolható, mivel összesen tizenkét igen véres és kegyetlen isonzói csatára került sor, amelyek nem lettek volna véresek és kegyetlenek, ha az összecsapó felekből hiányzott volna a kitartás és az elszántság. A doberdói és isonzói csaták az első világháborús ütközetek sorában inkább kiegyenlítették voltak. Összehasonlításként lehetett volna közölni például a román hadsereg 1916. évi erdélyi betörését, melynek során a magyar csapatok csúfos visszavonulásra kényszerültek, és csak német katonai segítséggel – hasonlóan Caporettonál az olasz fronton – tudták a románok támadását visszaverni. A történelmi emlékezet nyilvánvalóan mindig is szépíteni próbál, és inkább megőrzi a „dicső”, „hősies” tetteket – ahogy ez a hadtörténeti szakirodalomban rendre kiolvasható –, mint a vereségeket, aminek magyarázata mindig is „kellemetlen” témának számított. A recenzensnek nem világos, miért az olasz front eseményei kerültek ismertetésre, miközben a központi hatalmak hadseregei több fronton álltak háborúban az antant csapataival. Az olvasó ezért csak feltételezheti, hogy a levéltári források bősége, a szakirodalmi feldolgozottság, a csaták kegyetlensége és a köztudatban való korabeli és azt követő ábrázolása miatt dönthetett a szerző emellett. Völgyesi Zoltán a nagy háború mélyreható összefüggéseinek felvázolására nem is vállalkozhatott, de tegyük hozzá, nem is volt rá szükség. Már csak azért sem, mert az első világháború hazai és nemzetközi feldolgozottsága és forrásadottságai igen jelentősnek mondhatók. Láthatóan a téma jellege az első fejezetben igencsak korlátozta a szerzőt, ám végső soron a kötet célját szolgálta azzal, hogy a következő három fejezetben az első világháború gazdasági és társadalmi megrázkódtatásainak szentelhette a figyelmét.

Ha egy szóval szeretnénk leírni az első világháború okozta gazdasági következményeket, akkor erre a hiánygazdaság

szó tűnik a legalkalmasabbnak. Az ellátási problémák a háború kitörését követően gyorsan megjelentek a birodalomban. Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia határain belül nem folytak harcok, a közellátásban és a hadseregben már 1915-től érzékelhetővé vált az áruhiány. Amennyiben Magyarország, mint a birodalom éléstára, a harcok során területeket veszített volna el, az áruhiány feltehetően még gyorsabban jelentkezett volna. Völgyesi Zoltán a források bevonásával jól érzékelteti, hogy a háborút nagyon is megsínylette a lakosság, ami a közszükségleti cikkek vagy a tüzelőanyag beszerzését illeti. Arra fókuszál, ami a mindennapokban leginkább érzékeltette ennek a hiánygazdaságnak és az állam beavatkozásának a velejárait. Az 1914. évi L. törvénycikk alapján a kormányzat elvben elrendelhetette a közszükségleti cikkek beszolgáltatását. Azonban az alfejezetben nem találunk utalást arra, hogy erre hogyan került sor, miként ellenőrizték – akár lakossági be- vagy feljelentések útján – a beszolgáltatást, vagy egyáltalán hogyan szankcionálták a „föls” élelmiszerek rejtegetését. A hiánygazdaság működésével fellépő feketepiacról mindössze egy mondatot találunk. A statisztikai adatok felhasználásával érdekesnek ígérkezett volna egy táblázatban összehasonlítani a közszükségleti cikkek vagy a főbb gabonák árainak változását, akár a birodalom tartományaira lebontva.

A háború esztendei alatt a hadiipar virágzásnak indult, melynek során a nagyvállalatok sorra kapták az állami megrendeléseket. A hadiüzemek működéséről azonban ugyancsak keveset olvashatunk, pedig szerepük nyilván a háborús években értékelődött fel. A szerző nem utal arra, hogy a minisztériumi és vállalati tisztviselők, munkások frontszolgálat alóli felmentésénél miként érhető tetten a személyes kapcsolat fontossága. Erre csak következtetni tudunk abból, hogy a honvédelmi miniszter 1917 áprilisában elrendelte a felmentések jogcímének személyenkénti felülvizsgálatát. A termelésben nélkülözhetetlennek tartott tisztviselők és munkások összeírása egyben adminisztratív terhet is rótt a vállalatokra. Mindezen kívül a gyárakon belüli baráti, kollegiális és társas kapcsolatok teljesen és akár örökre megszakadhattak. A hadiipari munkásság helyzetéről

szóló alfejezet a gazdasági kérdésekről szóló főfejezetbe került. A recenziens szerint indokoltabb lett volna a *Férfiak és nők – fronton és a háttérben* című főfejezethez sorolni, ugyanis a hadiipari munkásság éppen pótolhatatlan munkájával járult hozzá a háttérben működtetéséhez és a front ellátásához. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy hadiüzemi munkásnak lenni kvázi védelmet jelentett a frontra való behívásokkal szemben. A gazdaság egyre súlyosbodó válsága miatti sztrájkokkal a munkások pedig a frontra küldésüket is kockáztatták.

A harmadik tematikus blokkot a *Férfiak és nők – fronton és a háttérben* című fejezet alkotja. Levéltári dokumentumok felhasználásával a szerző olyan kérdéseket boncolgat, mint a szétszakított családok helyzete, a katonalevelezések tartalmai, a nők új szerepekben való megjelenése, vagy a hadseregnek a nemi betegségek elleni védekezése. Fontos forráscsoportot alkotnak még a fronton írt naplók, amelyre nem találunk utalást. Az iratok között a tábori levelezések is releváns forráscsoportot jelentenek, melyek napjainkban talán újra a kutatások középpontjába kerülnek, így képet alkothatunk az egyéni, társas kapcsolatok háború alatti szétzilálódásáról. Olvashatunk arról, hogy a frontra vonulást megelőzően sor került a párok egybekeelésére, azonban ennek valós mozgatórugója homályban marad. Mindez éppen azt a célt szolgálta, egyfajta *biztosítékként*, hogy ha az illető katona, ifjú férj elesne, az otthon maradt özvegyet hadisegély, járadék illethesse meg.

Köztudott, hogy a társadalom alsó rétegeihez tartozó nők a nagyipar robbanásszerű fejlődésével egyidejűleg már jelentős számban vállaltak fizikai munkát. Mindez azonban nem a munkássághoz tartozó nőket érintette újonnan, hanem a közép- és felsőbb osztályokat reprezentáló asszonyokat. Számukra nem feltétlenül a fizikai munka, hanem a segélyező egyletek működtetésében, az adományok elosztásában, és az egyéb szervezésben való részvétel jelentett új szerepeket. Az agrármunkát végző nők számára pedig továbbra sem teremtett új „szerepet” a mezőn végzett munka, ugyanis alapvetően nem állt tőlük távol a kemény fizikai munka, jóllehet munkájuk a férj távollétével megsokszorozódott.

A szerző kitér a katonák otthoniakkal való kapcsolattartásának egyetlen módjára, a levelezésre, amely szerinte egyfajta „megtartó erőt” jelentett. Ezzel kapcsolatban két megállapítás tehető. Egyrészt a tábori bordélyok szolgáltatásainak és maximális kihasználtságának ismeretében a katonalevelek valószínűsége morálisan kétes, másrészt az otthon maradt feleség (is) feltehetően beletörődéssel fogadta a katona férj alkalmi szexuális kapcsolatait. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy az említett levelek nem feltétlenül valóságos érzéseket adnak vissza, ahogy ezt Völgyesi állítja. A frontról küldött levelekben ugyanis tabutémák nem kaphattak helyet. A recenzióban további kérdések is felmerülnek, melyekre a szerző egyáltalán nem tér ki. Többek között az, hogy a tábori lelkesedések, egyházak képviselői miként viszonyultak a hadseregen belüli prostitúcióhoz, a katonák morális állapotának romlásához? Mikor tartottak a fronton istentiszteleteket? Milyen volt a látogatottságuk? Különösen fontos kérdések ezek annak fényében, hogy tudjuk, a háború előtt a Monarchia hadseregében már 5,6 százalékot tett ki a nemi betegséggel küzdők aránya, ami az első világháborús évben felszökött 12,2 százalékra. A szerző a tábori lelkesedések működéséről és az istentiszteletekről csak a harctéri karácsony megünneplésével kapcsolatban tesz említést.

A zárófejezetet a háború társadalmi és szociális hatásaival foglalkozó rész alkotja. Ebben a szerző számos példán keresztül bemutatja a háború kárvallottjait, azokat, akiket az első világháború legérzékenyebben érintett: a csecsemőket és a gyermekeket. A levéltári dokumentumokból kitűnik, hogy az ekkor hozott szociális intézkedések mindössze enyhíteni tudtak a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjainak (gyermekek, idősek, hadirokkantak) helyzetén. Találhatunk példákat a közhangulat változásaira is, melyet leginkább a frontról érkező hírek és a vonatok tetején hazautazó nyomorék katonák látványa mélyített. A fejezetből kitűnik, hogy a világháború kitérését követően hozott szociális intézkedések, köztük a különböző jogcímmű segélyek összegének megemlése és a jogosultak körének kiszélesítése messze késve és nem olyan mértékben történt, mint Nyugat-Európa más országaiban. Hozzá kell tennünk, hogy az

újabb szociálpolitikai döntéseket a háború váltotta ki, azokat a kormány egyfajta „kényszerintézkedésének” is tekinthetjük, melyeket feltehetően (például a munkásság irányában) nem tett volna meg, ha nincs szükséghelyzet. Nem kerül kifejtésre a szerző szubjektivitását tükröző állítás, miszerint a kormány egy 1917. évi rendelete a hadigondozói pártfogók és tanácsadók működéséről azért nem valósulhatott meg Magyarországon, mert önkéntes volt, azaz társadalmi munkában kellett (volna) végezni. Ez az önkéntes társadalmi tevékenység – bármilyen jellegű munka is legyen az – a különböző korszakokban eltérő formában volt jelen, és átalakult – a recenzens szerint nem általánosíthatunk azzal, hogy „nálunk [Magyarországon] – sajnos – igen nehéz ilyen munkát önkéntes társadalmi tevékenység alapján végezni”.

Összefoglalóan elmondható, hogy Völgyesi Zoltán könyve segíti az olvasót, hogy árnyaltabb képet kapjon a front és a háttér gazdasági és társadalmi feszültségeiről, valamint a háborús mindennapokról. A szerző könnyed és olvasmányos munkát tett le az asztalra, mellyel rávilágított arra, hogy a birodalom és benne Magyarország 1914-ben aligha volt felkészülve bármilyen rövid vagy elhúzódó háborúra.

Kiss András

A fősodorral szemben*

Lengyel András új könyve a 20. század első fele magyar ellenkultúrájának történetéről szóló tanulmányokból ad válogatást. Részben már közölt, kisebbrészt új írásokat foglal egy kötetbe. Nem monográfia, nem egységes szerkezetű történeti folyamatábrázolás, mégis összetartozó egész, a különböző helyzetek tipizálhatóságát biztosító néhány elv miatt.

1. A történetiség elve – vagyis az időben változó ellenkultúrák fölfejtése a századelőtől a Horthy-korszak végéig. Természetesen ebben nem egyszerűen a kronológiai rendet követi, hanem a történelmet sajátos alulnézetből értelmezi, amikor nemcsak a peremlét igazodik a körülményekhez, hanem az alternatívaképzés másfélesége is befolyásolja a történelmi fejleményeket.

2. Valamennyi írás – bár nem egyforma súllyal – foglalkozik József Attila személyével, illetve költészetével.

3. A harmadik kohéziós elem a módszer. Ezen a források filológiai földolgozását, az egyetemes megállapítások empirikus konkrétságú megalapozását értjük.

4. Az értelmezett ellenkultúrák baloldali meghatározottsága. Tudván azt, hogy léteztek persze „jobboldali” marginalitások is, történelmi relevanciával és kultúraalakító erővel főként a baloldali oppozíció bírt. Ezt és a szerző korábbi művelődéstörténeti érdeklődését is figyelembe véve érthető és indokolt az értékválasztás.

* LENGYEL András: *Ellenkultúra, peremhelyzetben – Marginalitástörténeti vázlatok*. Tiszatáj, Szeged, 2016.

A bevezető elméleti rész után esettanulmányok következnek. Ezek a jelenségkör egy-egy oldalát, összefüggéseit speciális változatban mutatják be. Mint empirikus alkotások lehetővé teszik a középpontba állított fogalmak (marginalitás, ellenkultúra stb.) plasztikus bemutatását.

A kötet első tanulmányának „hőse”, talán még a szakmai körökben is alig ismert Barna Sándor „könyves”, aki a könyvek terjesztéséből élt, de maga nem számított a szellem emberének. Kiemelte őt az átlagból szakmai-üzleti érzéke és speciális kapcsolatrendszere, eljárta például Ady és Fenyő Miksa ügyében is. Az ellenkultúra pragmatikus embereként veszi számba a szerző, aki a Tanácsköztársaság idején a Szellemi Termékek Országos Tanácsának a munkatársa lett. Itteni gyakorlati sikerei technikai természetűek, a „nyers kommunizmus” magánkezdeményezést kiiktató politikájához Barnának semmi köze nem volt. Ennek ellenére kompromittálódott, és emigrációba vonult.

A kommün leverése után Ausztriába emigrált, ahol az emigráció legjelentősebb szellemi intézményének, a *Bécsi Magyar Újságnak* a kiadói igazgatója lett. Barna háttérszerepe (kiadás, finanszírozás, szervezés) itt is meghatározó, és Lengyel ennek keretébe foglalja az emigráció sokszínű kultúrájából (megtestesítői többek között: Polányi Károly, Jászi Oszkár, Szende Pál, Lázár Jenő, Gábor Andor, Kunfi Zsigmond) fakadó politikai törekvéseket. A közös fórumnak tekintett lap szerkesztési iránya körül dülő vitából kiemelendő az „új irányvonal” szemléletváltása. Képviselői (többek közt Károlyi, Jászi) hangsúlyozták: a „történelmi fejlődés nagy igazságait” nem homályosíthatják el „sekély kompromisszumok”-kal (Bethlen–Peyer-paktum). Lengyel abban látta az ellenkultúra Horthy-rendszert delegitimáló hatásának erejét, hogy az a valóságnak ismert igazságot engedmények nélkül képviselte. Nem az ellenforradalmi atrocitások leleplezésére kell a hangsúlyt helyezni, hanem a „forradalmi október képviselőtére” – foglalja össze a szemléletváltás lényegét.

Barna további életútja a peremlét gyorsan változó körülményeit mutatja, amelynek egy konstans eleme maradt: a könyvterjesztés. Talán a távolság is okozta (1938-tól Argentínában élt), hogy amikor – téves helyzetfelismeréssel – 1948-ban haza-

tért, gondolatszabadságra és kötetlen terjesztésre beállítódott személye már gyanúsnak hatott Magyarországon, ami egyben pályája végét is jelentette.

Lengyel következő tanulmánya (*Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag*) a bécsi magyar emigráció egy másik kulturális műhelyét, az 1921-ben alapított Julius Fischer Verlagot veszi górcső alá. Alapítója, a rimaszombati születésű kereskedő, magyarosított nevén Gömöri Gyula, a háború utáni erjedésben vállalt közéleti szereplése miatt emigrálni kényszerült. A sok „élhetetlen” emigráns tollforgató Bécsben áldásnak érezte, hogy megjelent körükben egy józanul számoló ember, aki megszervezte írásaik publikálását.

Az általa kiadott irodalmi és művészeti munkákat kettős marginalitástól sújtott alkotásoknak nevezi Lengyel, mert egyrészt a szélsőséges irodalmi modernitás megtestesítői voltak, másrészt a magyar narratívának idegen nyelvi környezetben kellett hatnia. Legnagyobb történeti érdeme mégis ez, hogy Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Déry Tibor vagy Sinkó Ervin kiadásával egy új irodalomművészeti irány jutott intézményes támogatáshoz.

A kötet legizgalmasabb tanulmánya a recenziens számára a Vágó Márta könyvéről írt elemzés (*Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta*). Címben az utalás: a szerző a lelki és külső hatások metszéspontján elemzi Vágó Márta életútját. Fő forrása Vágó Márta 1942-ben íródott könyve,¹ amelyből Lengyel számára nem a költő, hanem az életrajzíró az érdekes, aki József Attila „ürügyén” saját életével vet számot. Műfaját tekintve a narratív identitásépítés dokumentumának tartja. Vágó Mártának egy adott élethelyzetben, 1942/1943 fordulóján arra volt szüksége, hogy megértse önmagát, amihez a kettejük között 1927–1928-ban szövődött, ám rövid idő után megszakadt szerelem szolgált alapul. Lengyel e szakítás összefüggésrendszerére kíván rámutatni. Túllép a „sértett” (József Attila) magyarozatán (miszerint a „társadalmi felekezett”, illetve az „osztály” vette el tőle szerelmét), s a döntéseket meghatározó

¹ VÁGÓ Márta: *József Attila*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

okok formálisan elsődleges szintjét, a társadalmi hovatartozást (Vágó nagypolgári család sarja) áthelyezi egy azt meghaladó szintre, az életút szociokulturális történéseire, az egyén és környezete közötti viszony változásaira.

A Vágó család számára József Attila „szegénysége” nem volt taszító körülmény, hisz maguk is, sőt a magyarországi zsidóság „alapozó” nemzedéke is a munkával kinőtt szegénység élményét élték át. Ugyanakkor a polgári mentalitás tisztelte a teljesítményt, lett légyen az gazdasági vagy művészi, de elvárta az eredmények materializálódását is, például a jobb életkörülmények elérését. József Attila e „habitualizálódott” értékek közül megfelelt az elsőnek, de nem a másodiknak. Így a közös ragaszkodás a „törvénybe láncolt világon kívüli” lényeghez idővel elhalványult, és a törvényen belüli korlátok jelentősége nőtt meg. A szerelem ezen a próbán elbukott, és később sem éledt újjá, amikor a sors (a *Szép Szó* titkárnöi állásának kapcsán) még egyszer összehozta József Attilával 1936-ban. Ennek okát Lengyel a kibékíthetetlenül nagy szociokulturális aszimmetriában látja, amely egy zseni és egy vele intellektuálisan nem egyenrangú partner kapcsolatát foglalta magában. Vágó sorsát Lengyel úgy összegzi, „büntetése” az, hogy nemcsak átéli, de utólag meg is érti a nagy lehetőség elvesztését, azaz tisztán látja saját kudarcát.

Lakatos Péter Pál – portréja az *Irodalom, marginalitás, rendszerkritika* címet kapta – az irodalmi másodvonal képviselője, aki saját jogán alig vétette magát észre, ám a „nagyok /József Attila, Radnóti Miklós/ visszfénye néha őt is megvilágította”. Lengyelt érthetően nem Lakatos költői pályája izgatja, hisz az felejtethető, de vizsgálja az „elégedetlenkedő” attitűd mélyebb okait. Útkeresésében meghatározónak tartja a Bartha Miklós Társaság hatását, amely különböző radikális törekvéseket integrált, de lényege, hogy teret adott a sokszólamú társadalmi disszonancia kifejezésének. Lakatos a társaság tagjaként a társadalmi „szélek” között ingázva magába szívta az ellenzéki áramlatok törekvéseit. Így önmagán túlmutató tapasztalatokkal rendelkezett, ahogy Lengyel fogalmaz: egy egész nemzedék ellentmondásait és útkeresését testesítette meg. Egy új moder-

nitás felé haladt: a „jó magyarság” felé, amelynek fölzárkóztató és kiigazító modernizációs programját Lengyel, a későbbi népi mozgalom legfontosabb követelésével hozza kapcsolatba.

Lakatos rövid ideig a Nemzeti Radikális Párt Bajcsy-Zsilinszky által irányított hetilapjánál, az *Előőr*s-nél is dolgozott, ahol szélsőjobboldali és antiszemita felhangú versekkel hívta föl magára a figyelmet. A „magyar szempont” eluralkodása írásaiban Lengyel szerint a valóság újradefiniálásáért folytatott küzdelem része, amelynek során a szociális és fajvédelmi szempontok együttes érvényesítését kívánta megvalósítani. 1930-ban kilép, majd 1931-ben, immár mint „kommunista”, újra belép a Bartha Miklós Társaságba a „balirányba” haladást szolgáló, de itteni munkálkodását Lakatos illegális pártmunkája fedőtevékenységének tekintette. 1932/1933 fordulóján lebukott, letartóztatták. Ám Lengyel az összeomlását nem ezzel, hanem közvetve a hitlerizmus hatalomra jutásával magyarázza, ami – a gazdasági válság enyhülésével együtt – a kor antikapitalista mozgalmainak lehetőségét szűkítette.

Két tanulmány a harmincas évek mozgalmi szubkultúrájának megismeréséhez visz közelebb. A *József Attila és a drága Danci* című írás a költő és kritikusa közötti sajátos kapcsolatra világít rá. József Attila kommunista korszakának megértéséhez a *Külvárosi éj* című kötethez 1932 októberében írt Danzinger-kritika² elemzése szolgáltatja a legfontosabb összefüggéseket. Lengyelt a kritika világnézeti jelentősége fogta meg, s abban is ez a József Attila jellemét tömören kifejező állítás: „Az erkölcsnél nem az igazság fölismerése a döntő, hanem a vállalása.”

A költő és kritikusa közti különbséget a szerző végül is abban ragadja meg, hogy József Attila elsősorban költő, lehetnek ugyan politikai szimpátiái, de azokat nemcsak megelőzi, hanem velük szembe is kerülhet a költői kvalitás. Danzinger Ferenc viszont tájékozott publicista volt, akinek identitását marxista gondolkodásmódja határozta meg. Utóbbi is inkább a vulgármarxizmus szintjén, mert a világ egységes értelmezéséhez szükséges kompetenciával nem bírt. Így József Attila értel-

² DANZIGER Ferenc: József Attila, a szocializmus költője. *Korunk*, 1932/11.

mezése is szükségképp egyoldalú – vonja meg mérlegét Lengyel András.

Ehhez a problematikához kapcsolódik A „*Lebukott*” és *megrendelője* című tanulmánya is. A „megrendelő” Füredi József, a Vörös Segély funkcionáriusa volt, akinek élete konspirációban telt, s az állandósult külső veszély költői ábrázolását „várta” a kommunista tagtárs József Attilától. A keletkezési körülményeit tekintve propagandavers (célja a szolidaritás ébresztése), művészi formában kellett hogy igazságot szolgáltatson egy törvényen kívüli csoportnak. Ez viszont mentalitástörténeti problémát vet föl: lehet-e a kriminalizáltságot természetes állapotnak föltüntetni? József Attila Villont hívta segítségül, az ő törvényenkívüliség-toposzát formálja egy emberi léthelyzet igazolásává. A vers karrierjét jelzi, hogy a munkások illegális fórumain hamar kívülről szavalták, és az akkori mozgalmi kultúra folklorizálódott részévé vált.

A következő írás (*Az úgynevezett „oppó” történetéhez*) József Attila *Dönts a tőkét, ne sírángozz* című verseskötetének kiadása kapcsán egy „gondolkodástörténeti alternatívát” bont ki. Lengyel a *Kortárs* 1930. december 10-i közlésének jár utána, miszerint a fenti vers nem a lap kiadásában jelenik meg. A bevett magyarázattal szemben (tudniillik a szerkesztőség személyi átalakulása áll a háttérben), a lap koncepcionális váltására helyezi a hangsúlyt. A kurrens számban megjelent cikkek elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy bennük egy bolsevizmuskritikus baloldali radikalizmus manifesztálódott. Lengyel többszörös oppozícióban levőnek tekinti a lap helyzetét: szemben állt a baloldal két marxista irányzatával (szociáldemokrácia, bolsevizmus), a fasizmus két változatával (olasz, német) és a kornak keretet adó kapitalizmussal. A kortársak által „oppó”-ként ismert csoport (F. Péter Pál, Justus Pál, Szirtes Andor, Tábor Béla) névének eredete akár erre a sokszoros szembenállásra is visszanyúlhat, Lengyel szerint viszont a név valószínűleg egy Trockij által kiadott hírlevél címéből (*Ellenzéki Értesítő*) veszi eredetét.

Az *Egy radikális demokratikus szocialista: Szirtes Andor* című írás folytatja a korábbi gondolatmenetet, de nem az „oppó”

forradalomvárásának, hanem az elméletileg érettebb alternatíván dolgozók vonalán. A címszereplő sajátos útja gondolati öntörvényűségben (radikális Sztálin-ellenes marxista lett) és szervezeti kötetlenségben (nem volt tagja a KMP-nek) jutott kifejezésre. Első cikkeinek hangneme harcos antisztálinista, amennyiben a Szovjetuniót úgy jellemezte, hogy az a kettős forradalom szorításában áll, proletárnak nevezve az eredetit, és ellenforradalomnak a sztálini fordulatot. Később, 1931–1934 között sokat szelidült a stílusa és lett racionálisabb a látásmódja, nem függetlenül attól, hogy megismerkedett Braun Róberttel és bekerült a *Századunk* folyóirat körébe. Mindkét kapcsolat a magyar szociológia század eleji hagyományával ismertette meg, fölvértezve őt az elmélet és empiria egyesítésének képességével, s ezen keresztül védelmet nyújtott a mozgalmi szubkultúra doktrinér hatásaival szemben. Ennek eredményéről a progresszív sajtóban (*Független Szemle*, *Századunk*, *Munka*, *Szocializmus*, *Szép Szó*) 1934-től megjelent esszéi tanúskodnak. Intellektuális pozíciójának bázisa a századelő társadalomtudományi hagyományától Marxon, Trockijon, Adornón át Max Horkheimerig és a frankfurti iskoláig terjed. A harmincas években még anatómia alatt levő, de ösztönző hatásait a népi szociográfiában látható módon kifejtő „szociológus”-hagyaték a parasztkérdésben is figyelemre méltóan árnyalta álláspontját. A bethleni konszolidációt, mely ma szinte közmegegyezéssel pozitív megítélésnek örvend, a „nagyok uralmi koalíciójának” tartotta. Lengyel szerint ezt a diagnózist még a mai történetírás sem tudta meghaladni.

A kötet zárótanulmánya (*Az illegális KMP föloszlatása és József Attila*) érdekes opciót vet föl: a Komintern föloszlatja magyar szekcióját, a KMP-t, s az új vonalnak megfelelő alakzat létrehozásában a volt párttag, József Attila is részt vesz. Lengyel számára érthetően nem a pártügy fontos, hanem a költőnek a köztörténetbe való bekapcsolódása. A szélesebb történeti háttér a Komintern új népfrontos koncepciójának meghirdetése volt, amely az illegalitást a legálisba vegyüléssel váltotta volna föl. József Attila annak idején a pártot, többek között, szűk társadalmi érintkezési felülete miatt hagyta ott, ennek módosításá-

ban viszont most újra késznek mutatkozott részt venni. Lengyel a folyamatot jórészt rendőrségi forrásokra támaszkodva tárja föl, amelyek beszámolnak egy bizonyos nyitrai ügyvéd (Grál Vilmos) és az új vonal hazai megbízottjának (Vértes György) találkozásáról. A rekonstrukció alapjául szolgáló rendőrségi valóság József Attila közvetítői szerepére utal, közreműködésével valósult meg a kívülről küldött (Grál) és a helyi rezidens (Vértes) tanácskozása az új helyzetről.

A könyv tudományos hitelű alkotás. Azzá teszi mindenekelőtt széles forrásbázisa, amely nem egyszerűen a megismerés eszköze, de tárgya is. Utóbbi a témák természetéből fakad, a peremhelyzet heterogén sávjában élő történeti szereplők attól marginálisak, hogy kivonták magukat a fősodor hatása alól. Mindez olyan szociokulturálisan meghatározott rendszerkritikai attitűd, amelyet sokrétű forrásanyagon lehet megérteni. Így válik a kötetben a kűtfő a megismerés tárgyává, amennyiben újságok, folyóiratok, irodalmi alkotások és más narratívák képezik a megállapítások és következtetések filológiai alapját. Például a bécsi emigráció belső megosztottságát érdemben a gondolataikon keresztül lehetett jellemezni. Azok elsődleges forrása, a *Bécsi Magyar Újság* egyben vizsgált tárgya a szerző által megjelenített irányzati szembenállásnak. Az elméleti szinten artikulálódó belharcokat azonban Lengyel naplójegyzetek, levélrészletek idézése révén a személyes kapcsolatok szintjével egészíti ki. Valamennyi tanulmányát jellemzi a szubjektív és intim reláció bekapcsolása a kutatott probléma megvilágításába. Ez nemcsak sajátos vonást kölcsönöz nekik, de a valóság megragadásának nem hagyományos módjára is példát ad. A konvencionálistól eltérő forráshasználatnak fogjuk fel, hogy nagymértékben támaszkodik a levelezési és naplóanyagra. Ezzel a módszerrel nemcsak tárgyilag tisztázza a felmerült kérdéseket, de a személyiség belső világának elemzésével kiegészíti, illetve teljessé teszi a megrajzolni kívánt képet. Mivel ez utóbbi narrációk nem a köznek szólnak, hanem privát, bensőséges megnyilatkozások hordozói, olyan személyiségvonások, karaktertényezők jelenhetnek meg bennük, amelyek nyilvános publikációikból nem derülhetnének ki.

A bemutatandó probléma magyarázatát szaktudományos megvilágításba is helyezi. Lengyel könyve ebből a szempontból a kultúra szociológiája újabb irányzatának, az úgynevezett marginalitáskutatásoknak a darabja. Műfaji sajátossága pregnánsan mutatkozik meg a Vágó Márta és József Attila szerelmi kapcsolatát e felfogásban értelmező elemzésében. A viszonyt úgynevezett történetileg föltételezett egyedi habitualizációs (lelkiállapotbeli) folyamatnak tekinti. Ebben egy szociológiai törvényszerűség érvényesül. A mindennapi életben fölhalmozódott közös tudás ismétlődő és lényegesnek tartott tapasztalatai kiválogatódnak, s korábbi egyedi jellegüket elvesztve általános normává válnak (széles körben habitualizálódnak), melynek értelmét az egyén belátja és használja.

Aki elolvassa és megérti a könyvet, az egyben rá is érez a magyar 20. század első felének történetére.

Marjanucz László

A tudománytól a forradalomig*

Akadnak olyan történelmi személyiségek, akik népszerűbbek külföldön, mint hazájukban. Ha megkérnénk egy nyugati egyetem filozófia tanszékének professzorát vagy hallgatóját, hogy nevezzen meg nem kortárs magyar születésű filozófust, biztosra vehetjük, hogy Mannheim Károly, Lukács György és Kolnai Aurél neve elhangzana. Ha a kísérletünket fordítva végezzük, és megkérjük a budapesti „utca emberét”, nevezzen meg filozófusokat, bármely korból és régióból, alighanem Szókratész, Platon, Arisztotelész, Descartes és Marx nevét azok is említének (nem feltétlenül ebben a sorrendben), akik nem végeztek filozófia tárgyú stúdiumokat. Ám valószínűleg keveseknek jutna eszébe magyar filozófus neve.

Míg Mannheim és Kolnai neve teljesen feledésbe merült a szakmabeliek, valamint a történészek és társadalomkutatók körén kívül, Lukács György neve időről időre megjelenik a nyomtatott és elektronikus sajtóban, igaz, általában nem olyan kontextusban, amely filozófiai munkásságához méltó lenne. Ha Lukács neve nagy ritkán feltűnik egy-egy napilapban, akkor sem fő művei: a *Lélek és a formák*, *A regény elmélete*, *Az ész trónfosztása*, vagy *Az esztétikum sajátosságai* állnak a középpontban. A cikkírók jobbára nem az eldologiasodás értelmezéséről vagy a lukácsi regényelméletről folytatnak épületes vitát.

* BÖCSKEI Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomtörténete*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.

Lukács kommunistasága az, ami megmozgatja a fantáziát, és a jobboldalon szinte kizárólag ebben a dimenzióban vizsgálják a személyét. Mi sem bizonyítja ezt plasztikusabban, mint az, hogy recenziónk írása közben zajlik az aktuális „boszorkányper”, ezúttal Lukács szobra és természetesen szimbolikusan minden baloldaliság ellen.¹

Egyes jobboldaliak vagy konzervatívok számára, akik Lukács filozófiai életművét nem, ám rövid gyakorlati politikai pályafutását számontartják, ő mindig a „kommunista szörnyeteg” archetipusa marad, aki alkalmas az önelégült polgárság retteggetésére.² Sok konzervatív elismeri a filozófus életművének jelentőségét az eszmetörténetben, ám Lukács-élményüket alapvetően a brit konzervatív gondolkodás „fenegyereke”, Roger Scruton befolyásolja.³ Scruton szerint vele kezdődött a „zavaros, ám csodálatot ébresztő” marxista gazdaságtan intellektualizálása az „eldologiasodás” fogalmának központba emelésével, a „burzsoá” kultúra kritikája és lemeztelenítése, és annak a gondolatnak a súlykolása, hogy a kapitalizmus nemcsak a termelésben, hanem az emberi tudatban is kifejti káros hatását. „A kapitalizmus nemcsak a testünket, az elménket is rabul ejti”, interp-

¹ BÖCSKEI Balázs: Lukács György és a városi tér – befejezhetetlen küzdelem. *Kettős Mércse*. Forrás: http://kettosmerce.blog.hu/2017/01/26/lukacs_gyorgy_es_a_varosi_ter_egy_befejezhetetlen_kuzdelem?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201702 (Letöltve: 2017. 01. 26.)

² Lukács túlértékelt népbiztosi múltjának van egy érdekes adaléka, amelyre nem nagyon szoktak figyelni. Nem sok filozófus mondhatja el magáról, hogy bár álnéven ugyan, de irodalmi alakká vált: a konzervatív Herczeg Ferenc *Északi fény* című regényének egyik főszereplője, Ács karakterének megformálásánál az általa nem kedvelt Lukácsot használta modellként. Herczeg, aki hű maradt Tisza István konzervatív-liberális értékrendjéhez, a saját szempontjából érthetően mély elfogultsággal szerepelteti Ácsot, akit a Tanácsköztársaság cinikus és tudálékos, de az eseményeket józanul, hideg fejjel mérlegelő népbiztosaként mutat be. HERCZEG Ferenc: *Északi fény*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1994. Lukács karaktere felbukkan az *Agitátorok* című 1969-es filmben is. Szabó István *A napfény ize* című 1999-es filmjének fiatal, zsidó származású kommunista népbiztos hőse, Sors Gusztáv ugyan foglalkozására nézve orvos, és nem filozófus, de karaktere pontosan tükrözi azt a türelmetlen, és családottságában forradalmi útra lépő polgári értelmiségi típust, amelyhez Lukács is tartozott.

³ Roger SCRUTON: *Lukács György*. In: Uó: *Mi a konzervativizmus?* Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 77–78.

retálja Lukácsot az őt nem kedvelő Scruton, aki „hősét” úgy jellemzi, miszerint „egész életében megmaradt annak, aminek indult: a Habsburg-burzsoázia visszataszító képviselőjének”.⁴

A baloldalon sem volt jobb a helyzet: a magyarországi baloldal 1990 utáni vezető pártja minden eszmei-filozófiai szálát eltépett, amely a „történeti” elődökhöz, a munkásmozgalomhoz és különösen annak forradalmi marxista irányzatához fűzte (persze ezt logikusan tette abban a világban, ahol a forradalom szitokszó, és ahol a rendszerkritikát a giddensi-blairi „harmadik út” helyettesítette). Különös módon Magyarországon rendre az önmagában is heterogén jobboldali tábor az, amely ügyeket kreál baloldali történelmi személyiségek megítélése körül (gondjunk akár a Károlyi Mihály-szobor, akár a Ságvári Endre-emléktábla ügyére), és a baloldal (amely nem kevésbé heterogén ideológiailag) fut az események után. Ebben az aszimmetrikus történet- és emlékezetpolitikai küzdelemben, ahol az egyik fél rendszeresen a kezdeményező, a másik pedig csupán a pillanatnyi dacreakciókig jut el, és többnyire fél szívvel védelmezi a baloldal hőseit, különösen fontos egy olyan könyv, amely tabudöntőgető módon hangsúlyozza a lukácsi gondolatok mai aktualitását.

Böcskei Balázs szerkesztésében és a Lukács György Alapítvány támogatásával olyan kötet jelent meg, amely talán (?) kimozdíthatja a holtpontról a filozófus életművéről szóló, mindeddig nem túl termékeny vitát. A *sine ira et studio* szemléletre garancia, hogy a könyvet a L'Harmattan Kiadó adta ki. A kötet tizenkét, túlnyomórészt filozófus és történész szerző tanulmányát tartalmazza. Többségük fiatal, ami okot adhat az optimizmusra: felnőtt egy olyan társadalomtudós és történész generáció a rendszerváltás óta, amely nem fél a régi gondolkodók és régi szövegek aktualizálásától, és megpróbálja Lukács György életművét összhangba hozni a 21. század társadalmi kihívásaival.

A filozófia nyelve „bennfentes” nyelvezet, amely sokszor nehezen értelmezhető azon olvasók számára, akik soha nem fog-

⁴ Uo. 85.

lalkoztak filozófiával. Itt különösen igaz, hogy minden kötőszó kihagyása jelentésváltozással jár együtt. Tekintettel arra, hogy egy filozófus gondolatairól igen nehéz írni a filozófiai nyelvezet átvétele nélkül, igen jó ötlet volt, hogy a szerzők hosszabb-rövidebb összefoglalásokat helyeztek el a szövegük előtt, valamint összegyűjtötték tanulmányuk kulcsszavait. Így minden fejezet három részből áll: a tanulmány legfontosabb megállapításainak vagy problémafelvetéseinek összegzéséből, a kulcsszavakból, valamint magából a tanulmányból.

A tanulmánykötetben szereplő írások tartamilag változatosak. Szigorúan vett történettudományos munkák ugyanúgy szerepelnek, mint mély filozófiai, eszmetörténeti tárgyú eszme-futtatások, vagy éppen inkább politológiai jellegű, ideológia-kritikai írások. Herbert Marcuse, Martin Heidegger, Wilhelm Dilthey, Friedrich August Hayek, egyszóval a nemzetközi filozófia nagy nevei fűződnek fel a Lukács élettörténetével kapcsolatos logikai lánkra. A szerzők tehát örvendetes módon kilépnek a magyar politikai térből, és Lukács életművét eleve nemzetközi összefüggésekben tárgyalják. A kötetben szereplő történészeknek, Bartha Eszternek, Ripp Zoltánnak és Csunderlik Péternek mindenképpen hálásabb dolga volt, mint a filozófus szerzőknek. Míg utóbbiak hosszú, akár majd egy évszázadon átívelő elemzéseket közölnek, olykor erősen megdolgoztatva az olvasót, addig Bartha, Ripp és Csunderlik egy-egy jól körülhatárolt társadalom-, politika- és eszmetörténeti témára, illetve a lukácsi élettörténet két csomópontjára szűkíti a figyelmét: az államszocializmus baloldali kritikájára a Kádár-kori munkás-ság véleménye tükrében, illetve Lukács 1956-os szerepére és az 1918-as bolsevizmusvitára.

A könyv címe arról tanúskodik – és ezt több írás gondolatmenete alátámasztja –, hogy a szerzők aktuálisnak vélik a forradalmat a 21. század elején is. Böcskei Balázs utószava nem hagy kétséget afelől, hogy a szerzők és a szerkesztő ambíciója túlmutat egy átlagos tanulmánykötet közreadásán: Böcskei hitet tesz a baloldali aktivizmus mellett, és egyúttal bírálatot fogalmaz meg azokkal a radikális társadalomelméleti szövegekkel szemben, amelyek belemerevednek a tudományosságba és

absztrakt nyelvezetbe, ahelyett, hogy gyakorlatias útmutatóként szolgálnának a baloldal számára. Ahogyan a kötet szerkesztője írja a tudományos nyelvezetet használó társadalomelméleti szövegekről, „absztraktságuk öntudatlanul is belátás: a szövegeknek nincs kapcsolatuk a közvetlenséggel, és a leírás során a kapitalizmust addig konstruálják és absztrahálják, míg nem a végén az olvasó is megnyugodhat önnön tehetetlenségében” (234.).

A szerző szerint a posztmodern kapitalizmust erősíti, ha annak képviselői számára állandóan visszaigazolást nyer a rendszer „megragadhatatlanságának és leírhatatlanságának mítosza” (234.). Ez valószínűleg így van, ám felvetődik a kérdés, hogy miért éppen Lukács életműve lenne alkalmas a tudomány és a praxis közötti ellentét áthidalására. A kötetben szereplő tanulmányok némelyike sem tesz mást, mint absztrakt nyelvezettel leírja a lukácsi gondolköröt. Nem teljesen világos Böcskei utószava alapján, hogy milyen típusú forradalom is lenne kívánatos a jelenlegi kapitalizmussal szemben. Már ha egyáltalán lehet még a kapitalizmus szóval, ezzel a 19. századi, „vaskori” fogalommal leírni a szemünk láttára feltáruló, nyomasztó „szép új világot”, amelynek mindennapi jellemzője lesz a mesterséges intelligencia és a genetika forradalma, a Max Weber-i „protestáns etikát” pedig a mértéktelen (és az elite nem korlátozó) hedonizmus váltja fel.

Kiss Viktor szövege pedzegeti ugyan azt a problémát, hogy a baloldal kénytelen szembenézni új „történelmi kényszerekkel”: az emberiség 21. századi dimenzióváltásai közepette a baloldal nem lehet ugyanolyan, mint manapság, és a transzlokális, transzreális és transzhumán fordulatok elvileg többféle stratégiát, válaszlehetőséget kínálnak (az új típusú kihívásokra reflektáló baloldalt nevezi Kiss „futurobaloldalnak”) (205–207.). Kiss mégis a lukácsi nézőpont feltámasztásával érvel egy új forradalom lehetősége mellett. Kérdés, hogy egy 1885-ben született filozófus mégoly hatásos gondolatai mennyire is rendelkeznek mozgósító erővel a 21. században. Minden tisztelet és baloldali hagyományörzés mellett is, vajon nem donquijotizmus-e a rendszerkritikát régi szövegektől várni a globalizáció világfelforgató

realitásai közepette? A könyvnek azonban mindenképpen érdeme, hogy – ellentétben a mai pártszerű baloldallal – legalább kísérletet tesz arra, hogy szembenézzon a nyomasztó emberi dimenzióváltással. Aki viszont egyszerűen Lukács gondolataira, netán magánéletére kíváncsi, esetleg a korabeli társadalomba, politikai rendszerbe ágyazva, az kicsit csalódott lesz a kötet végére, hiszen többet olvashatott filozófiáról, baloldalról és napjainkról, mint magáról Lukácsról.

Összességében a recenzens gyakran érezte úgy a mai kapitalizmus kritikájával kapcsolatos írásokat olvasva, hogy ezeknek a szerzői a gombhoz varrják a kabátot, azaz mindenáron Lukács gondolataiban keresnek fogódzót a mai társadalom és gazdaság leírására. Ez a kísérlet azonban semmivel nem vezet nagyobb eredményre, mint amikor bizonyos konzervatív gondolkodók a régi korok magasztosabb(nak tűnő) etikai elveit kérik számon a mai társadalmon (éppoly jogos törekvés lehet ez is, mint a lukácsi nézőpont számonkérése a baloldalon).

Jó példa erre Losoncz Alpár és Losoncz Márk *Fasizmus, posztfasizmus, neoliberalizmus* című tanulmánya. A szerzőpáros finoman szólva is provokatív és vitatható tanulmánya kizárólag Herbert Marcuse, a Frankfurti Iskola neves személyisége, a '68-as diáklázadók egyik etalonja és Lukács alapján mutatja be a fasizmus és a liberalizmus állítólagos rejtett közös lényegét. Ennek az ideológiai iránytűválasztásnak ára van, mert a tanulmány tartalma és konklúziója féloldalassá válik. Ugyanis például alapvetően értik félre Friedrich August Hayek munkásságát, ironikus módon olyanokkal osztozva a tévedésben, mint Margaret Thatcher és Ronald Reagan (164.).

A neves osztrák-angol közgazdász és filozófus *Út a szolgasághoz* című művében nem a szociális gondoskodást kifogásolja – szemben azzal, ahogyan Hayek dühös bírálói és neoliberális rajongói egyaránt vélik –, hanem a tervezés ellen emel szót. Hayek művében nem hagy kétséget afelől, hogy a kapitalizmus sem jobb, mint a szocializmus, ha tervezőirodák és társadalommérnök technokraták hoznak döntéseket az emberek feje fölött. Mi több, Hayek meg is védi azokat a szocialistákat, akik a Munkáspártban szembeszálltak a brit imperialista sajtó uszi-

tásával a búr háború idején.⁵ Hayek kíméletlenül támadta a szocialista rendszereket, de legalább annyira a fasizmust és a náciizmust is. Az, hogy Carl Schmitt, Hitler kedvenc jogtudósa hivatkozott Hayekre, nem meggyőző érv a hayeki (neo)liberalizmus és a nemzetiszocializmus rejtett közös lényege mellett (164.). Hayek már csak azért sem vádolható a fasizmus szál-
láscsinálásával, mert az *Út a szolgasághoz* tanúsága szerint részvétellel figyelte a szocialista pártok felörlődését a náciizmus árnyékában.

Ez a részlet is alaposabb kifejtést igényelt volna: „Nem véletlen, hogy a fasizmus/náciizmus azon országokban (Németország, Olaszország, Spanyolország) kapott leginkább erőre, amelyekben a kommunista és anarchista mozgalmak a legtömegesebbek voltak, ez a tény még inkább a fasizmusok preventív funkciójáról árulkodik.” (166.) Ez tipikus ökológiai tévkövetkeztetés: két tény önkényes oksági viszonyba állítása. Ha ilyen egyszerű lett volna az összefüggés a kommunista, anarchista mozgalmak számossága és a fasizmus kialakulása között, akkor felvetődik a kérdés: miért nem az 1919-es Oroszországban alakult meg és nőtt ki egyfajta (proto)fasizmus vagy kvázi fasizmus, hiszen ott valóban tömeges kommunista és anarchista mozgalomra reflektálhatott volna (nem tagadva, hogy a fehérgárdista tábornokok soraiban esetleg lett volna igény egy hasonló „modern” mozgalomra)! Losonc Alpár és Losonc Márk nem foglalkoznak azzal, hogy a német, olasz vagy spanyol társadalom és pártrendszer egyéb jellegzetességeinek volt-e szerepe a fasizmus hatalomra kerülésében.

Sokkal meggyőzőbb Csunderlik Péter tanulmánya, aki egy időben és térben is szűkebb, ezért könnyebben befogadható sze-

⁵ Ahogyan Hayek írja: „[...] sohasem marasztaltam el a szocialista pártokat amiatt, hogy szántsándékkal totalitárius rendszer létrehozatalára törekedtek volna, de még azzal a gyanúval sem éltem, hogy a régi szocialista mozgalmak vezetőiben valaha is éltek volna ilyen hajlamok.” Csupán annyit írt, hogy a „szocialista tervezés előre nem látott, ám elkerülhetetlen következményei olyan helyzetet idéznek elő, amelyben – ha ugyanezek a politikai megoldások továbbra is érvényesülnek –, végül is a totalitárius erők kerekednek felül.” Friedrich A. HAYEK: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. XVII. A búr háborúk megítéléséről ír: HAYEK: Uo. 194.

letet választott tárgyául. A tanulmány tartalmilag is a leginkább kiforrott szövegek közé tartozik. A fiatal történész, aki doktori disszertációját a Galilei Kör történetéből és recepciótörténetéből írta, szellemesen vázolja fel Lukács és a *Szabadgondolat* nevezetes bolsevizmusvitáját. A szerző meggyőzően ábrázolja Lukács „annus mirabilisé”-t, amikor a filozófus pályája véglegesen eldőlt. Csunderlik kitér Lukács etikafogalmának változására is, amely mintegy magyarázza az éles váltást: miként lett a bolsevik logikát ostorozó Lukácsból a kommunista eszme híve – haláláig. Lukács esetében a kulcsfogalom a „negatív felelősség”, amely szerint az egyén felelősséggel tartozik mások bűneinek megakadályozásáért, és e logika mentén „a Poroszlón katonáit tizedeltető politikai biztos [ti. Lukács – P. Á.] nem bűnösebb, mint a Belga-Kongó kiirtásáról reggeli újságolvasás közben hümmögve tudomást vevő és továbblapozó polgár” (78.). Lukács levonta önmaga számára a maga által felállított kemény etikai rendszer konzekvenciáit, amikor vállalta a népbiztosságot a Tanácsköztársaságban, és vállalta egyúttal a terror támogatását is. Csunderlik empatikus módon nyitva hagyja a kérdést, hogy Lukács a Paradicsomba jutott-e, de csak egyetértően idézhetjük tanulmánya utolsó mondatát: „Lukács Györgynek helye van a nemzeti emlékezetben” (79.).

Összességében megállapítható, hogy olyan könyv született, amely kimozdíthatja statikus pozíciójából a Lukács körüli vitákat. A baloldali gondolkodók valószínűleg hosszú évekig elemzik és vitatják a tanulmánykötet szövegeit. Az már problematikusabb, hogy a pártszerű baloldal miként reagál a kötetben megfogalmazódó stratégiaváltási javaslatokra (itt megint csak elsősorban Kiss Viktor írására gondolhatunk). Félő, hogy a kötet globalizációkritikai mondanivalója belefut a hazai baljobb perpatvarok kakofóniájába. Minden gondolkodó ember felelőssége, hogy ne így legyen.